

АҚЫН ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ «ӨМІР» КОНЦЕПТІНІҢ РЕПРЕЗЕНТТЕЛУІ (Ф.ОҢҒАРСЫНОВА ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ НЕГІЗІНДЕ)

Туркбенбаева М.Ж.

Филология ғылымының магистрі, Мемлекеттік тілді дамыту
институтының қызметкері

Аңдатпа. Мақалада қазіргі тіл біліміндегі антропоэзектік парадигма аясында Фариза Оңғарсынованың поэзиясы тілдік тұлға теориясы негізінде кешенді түрде талданады. Зерттеудің басты нысаны – ақын шығармаларындағы «өмір» концепті, ол концептінің когнитивтік, семантикалық және прагматикалық қырлары. Ю.Н. Караулов ұсынған тілдік тұлғаның деңгейлік моделіне сүйене отырып, ақынның вербалды-семантикалық, лингвокогнитивтік және прагматикалық деңгейлері айқындалады.

Мақалада «өмір» концепті ақын дүниетанымының өзекті концептуалдық доминанты ретінде сипатталып, оның «өмір – жол», «өмір – күрес», «өмір – сынақ», «өмір – қайғы мен қасірет», «өмір – айдын», «өмір – ырғақ» секілді когнитивтік модельдер арқылы репрезентацияланатыны дәлелденеді. Сонымен қатар «тағдыр», «дүние», «өлім» микроконцептілері өмір концептінің ішкі семантикалық өзегін тереңдететін философиялық-ментальды бірліктер ретінде қарастырылады.

Зерттеу нәтижелері Фариза Оңғарсынованың тілдік тұлғасын антропоэзектік тұрғыдан сипаттауға, авторлық «меннің» когнитивтік болмысын ашуға мүмкіндік береді және қазақ тіл біліміндегі когнитивтік поэтика мен тілдік тұлға мәселелерін тереңдетуге үлес қосады.

Түйін сөздер: когнитивтік лингвистика, тілдік тұлға, концепт, микроконцепт, фреймдік құрылым, когнитивтік модель, Фариза Оңғарсынова поэзиясы.

Кіріспе. Жалпы тіл білімінде және жекелеген тілдерді зерттеуде антропоцентристік парадигма бүгінгі таңда басымдыққа ие. Лингвистика ғылымында антропоцентристік парадигма, ең алдымен, тілді тұтынушы адамды әрі тілдің шынайы иесі этносты, ұлтты, халықты алдыңғы қатарға қояды. Структурацентристік зерттеулерде тілдік ішкі құрылымына назар аударылып келді. Алғашқыда структурацентристік парадигма дамып, кейіннен антропоцентризмнің өріс алуы –

қоғам мен адамзаттың дамуынан, уақыт сұранысынан туған мәселелер. Сондықтан тіл білімінде структурацентризмнің жетіспейтін жағын антропоцентризм толықтырып отырады.

Қазіргі тіл білімінде антропоэзектік парадигма аясында көркем мәтінді тілдік тұлға теориясы мен когнитивтік лингвистика тұрғысынан зерделеу – өзекті ғылыми бағыттардың бірі. Әсіресе концепт ұғымы арқылы ақын-жазушының дүниетанымы, ментальді кеңістігі мен экзистенциалдық көзқарасын тану – ұлттық сананы, көркем ойлау жүйесін терең түсінуге мүмкіндік береді.

Тілдік тұлғаны зерттеуге арналған еңбектерде әр алуан эксперименталдық әдістердің кеңінен қолданылатыны байқалады: ассоциативтік эксперименттер, мәтінді мазмұндап айтып беруді талдау, семантикалық дифференциал әдісі, тұлғаның бір күні туралы жазбаны талдау, бала сөзін жазып алу, ауызша және жазбаша аударма жасаушылардың қызметіне талдау жасау, тіл ұстанушылардың өз жазбаша сөзіне бақылау жүргізгені туралы статистикалық деректерді талдау, грамматикасы өзгертілген мәтіндерді қайта бастапқы қалпына келтіру бойынша жүргізілетін эксперименттер және т.б. Осы мәселеге қатысты Ресейде де, Қазақстанда да біршама зерттеу еңбектері жарық көрді. Мысалы, ұлттық тілдік тұлға мәселесін орыс тілі материалы негізінде Ю.Н. Караулов [1] зерттесе, белгілі бір тіл ұстанушылардың тілдік тұлғасын зерттеу ісінде Е.В. Красильников [2] бастаған авторлар ұсынған А.А. Реформатскийдің [3] тілдік тұлғасына арналған ауқымды еңбекті айтамыз. Ф. Терекованың [4] зерттеуінде Қ. Жұбановтың тілдік тұлғасына сипаттама берілсе, қазақ халық ақыны Т. Ізтілеуовтің тілдік тұлғасын Ф. Қожахметова [5], Б. Соқпақбаевтың көркем шығармаларындағы кейіпкер тұлғасын Ж. Сәткенова [6], М. Жұмабаевтың тілдік тұлғасын Ж. Ермекова [7] жан-жақты зерттеп, қарастырған болатын.

Тілдік тұлға деп, бір жағынан, кез келген тіл ұстанушыны түсінсек, екінші жағынан, «тілдің жүйелік ұғым, түсініктерін, мәтіндерді функционалды талдаумен қосатын индивидтің тілдік қабілетін сипаттаудың кешенді тәсілі» деп түсінеміз. Тілдік тұлғаны толық зерттей келе Ю.Н. Караулов өзінің

берген анықтамаларының арасында төменде көрсетілген пікірді дұрыс деп санайды:

«Тілдік тұлға деп мен адамның мәтіндерді жасауы мен қабылдауына мүмкіндік беретін қабілеттері мен мінездемелерінің (сипаттамаларының) жиынтығын түсінемін:

- Құрылымдық-тілдік күрделілігі дәрежесі бойынша;
- Болмыстықаншалықты дәлжәнетерең бейнелейтіндігі бойынша;
- Белгілі бір мақсаттық бағыттылығы бойынша бір-бірінен ерекшеленеді» [1, 108].

Ю.Н. Карауловтың тұжырымы бойынша тілдік тұлғаның құрылымы мына деңгейлерден тұрады:

Нөлдік немесе вербалды семантикалық деңгей. Тіл ұстанушының табиғи тілді қалыпты меңгеруіне сәйкес келеді, ал зерттеуші үшін белгілі бір лексикалық және грамматикалық мағыналарды білдірудің формалық құралдарын дәстүрлі сипатауды білдіреді;

Бірінші немесе лингво-когнитивтік деңгейді ұғымдар, концептілер, идеялар сияқты бірліктер құрайды. Ол бірліктер әрбір тілдік даралық үшін белгілі бір дәрежеде реттелген, жүйелі «ғалам бейнесін» құрайды, ол бейне құндылықтардың иерархиясын бейнелеп көрсетеді.

Прагматикалық деңгей. Бұл – тілдік тұлғаның өз ойын, сезімін, эмоцияларын, бағалау жүйесін және тілдік қарым-қатынастағы мақсаттарын жүзеге асырудағы әрекеттері мен құралдары.

Когнитивті деңгей – тілдік тұлғаның көркем мәтін арқылы танылатын ең терең қабаттарының бірі. Бұл деңгей ақынның дүниетанымын, танымдық әрекетін, ішкі рухани кеңістігін, көркемдік ойлау жүйесін, болмысты қабылдау ерекшелігін сипаттайды. Яғни бұл қабатта ақынның поэзиясындағы бейнелер, ұғымдар, символдар мен метафоралар арқылы оның концептуалды әлемі көрініс табады. Фариза Оңғарсынова поэзиясындағы когнитивті деңгей – оның рухани болмысы

мен ақындық кредосының көрінісі ретінде аса маңызды.

Зерттеу әдіс-тәсілдері.

Зерттеу жұмысының мақсат-міндеттерін жүзеге асыру барысында қазіргі тіл білімінде орныққан кешенді әдіс-тәсілдер жүйесі қолданылды. Бұл әдістердің барлығы антропоэзектік парадигма аясында көркем мәтінді когнитивтік тұрғыдан талдауға бағытталып, Фариза Оңғарсынова поэзиясындағы «өмір» концептісінің көпқабатты ментальді табиғатын ашуға мүмкіндік берді.

Зерттеудің негізгі әдістемелік тірегі ретінде когнитивтік лингвистикалық талдау әдісі алынды. Аталған әдіс арқылы «өмір» концептісі тек тілдік бірлік деңгейінде емес, ақын санасында қалыптасқан концептуалдық құрылым ретінде қарастырылды. Нәтижесінде «өмір» ұғымының ментальді мазмұны, оның когнитивтік модельдері мен концептуалдық өрістері айқындалып, өмір құбылысының ақын дүниетанымындағы философиялық және экзистенциалдық сипаты анықталды.

Зерттеу барысында тілдік тұлға теориясы жүйелі түрде қолданылды. Бұл әдіс ақынның шығармашылық болмысын, дүниені қабылдау ерекшелігін, рухани ізденісін тілдік деректер негізінде сипаттауға мүмкіндік берді. Сонымен қатар семантикалық және контекстуалдық талдау әдістері қолданылып, «өмір» концептісін репрезенттейтін тілдік бірліктердің мағыналық өрісі жан-жақты сараланды. Бұл әдістер өлең жолдарындағы метафоралық тіркестердің, бағалауыш лексемалардың және эмоционалдық реңктердің контекст ішінде қандай семантикалық қызмет атқаратынын анықтауға мүмкіндік берді. Нәтижесінде өмір бейнесінің поэтикалық мәтіндегі оң және теріс бағалауыштық сипаты нақтыланды.

Зерттеуде фреймдік талдау әдісі «өмір» концептісінің ішкі құрылымын жүйелеу мақсатында пайдаланылды. Метафоралық модельдеу әдісі зерттеуде ерекше орын алды. Өмір концептісінің «өмір – жол», «өмір – айдын», «өмір – ырғақ» тәрізді метафоралық модельдер арқылы берілуі ақынның көркем санасындағы бейнелік ойлау жүйесін ашуға

жағдай жасады. Бұл модельдер өмірді тек биологиялық тіршілік емес, кеңістіктік, қозғалыстық және музыкалық бейне ретінде қабылдауға негізделген концептуалдық жүйе ретінде танытты.

Нәтиже және талқылау.

Адам дүниені тану барысында ғаламды немесе өмірді біртұтас бірлікте алғанымен, оларды тікелей танымдық талқыға салмай, оның әр түрлі элементтерін жеке жеке бөліп қарастырады. Дүниедегі әрбір элементті тану барысында көптеген танымдық әдістерді қолданады. Сол танымдық әдістің бірі – ойлаудың негізінде тіл арқылы дүниенің құпия сырлары ашылып, сарапталады. Тіл жалпы адамзатқа тән болғанымен, оның генетикалық, типологиялық, ареалдық және т.б. ерекшелігіне байланысты онда ұлттық сипат болады. Дүниенің тілдік құрылымын құрайтын тұлғаның дүниеге деген көзқарасы. Ал дүниеге көзқарас концептілер жүйесін құрайды. Концепт ақиқатты когнитивті тұрғыдан тануға, болмысты тілдік тұрғыдан тануға мүмкіндік береді. Дүниенің болмысы – адамның өмірі. «Өмір» концепті адамзатқа ортақ концептілердің бірі.

Өмір туралы түсіндірме сөздікте төрт түрлі анықтама беріледі: «Өмір дегеніміз – 1. Материяның қозғалу, даму, өсу көріністерінің жалпы жиынтығы, тіршілік. 2. Адам мен жан-жануарлардың, өсімдіктердің физиологиялық тіршілік ету, өсу процесі. 3. Өсу, даму процесінің белгілі бір кезеңі, сатысы; тірі организмнің тіршілік ету мерзімі; ғұмыр. 4. Ауысп. Ешқашан, еш уақыт» [53, 596].

Қазақ халқы үшін «алаулап жанған от», «жарық сәуле», «ашық күн», «ағып жатқан өзен», «бұл жарық дүние» өмірдің символы, ал өлімдікі «қара түнек», «белгісіздік», «мәңгілік сапар» ретінде бағаланады. Этностың тілдік бейнелерінде суреттелген бұл ерекшеліктердің себебін В.А. Телия тіл-тілде номинативті мүшелеудің «детальдарының» әр басқа болып келетіндігімен түсіндіреді.

Фариза Оңғарсынова поэзиясында «өмір» концепті күрделі әрі көпқырлы мазмұнға ие. «Өмір сүру дегеніміз – сезіну мен ойлау, қайғыру мен қуану: басқаның бәрі де өлім»,

– деген Белинскийдің сөзі ең алдымен ақын үшін айтылған [8, 126]. Өйткені ақын өмірі өлең, ал өлең өмірі сезіну мен ойлау, қайғыру мен қуану. Адам бойындағы осы қасиеттерді ақын басқалардан өзгеше сезінеді. Бұл концепт ақынның дүниетанымын, рухани ізденісін, ішкі жан арпалысын және экзистенциалдық түйсіктерін танытады. Автордың тілдік тұлғасында өмір құбылысы – бірде шабыт пен үміт, бірде қайғы мен жалғыздық, бірде күрес пен мән іздеу кеңістігі ретінде көрінеді. Фариза Оңғарсынова үшін өмір – күрделі және көпқырлы құбылыс. Ақынның өлеңдерінде өмір жиі қайғы мен қуаныштың арасындағы тепе-теңдікті, адамның өзі үшін маңызды сұрақтарға жауап табуға деген талпынысы арқылы ашылады.

Ф. Оңғарсынова өлеңдеріндегі «өмір» концептін сипаттайтын жыр жолдарын жинақтай келе, концептіні жасайтын төмендегідей бірнеше когнитивті модельді анықтадық:

Ақын өлеңдерінде «өмір» концепті жол сөзімен метафоралық тіркес құрап, **«өмір – жол»** когнитивті моделін құрады:

*Бұл өмір қайда барады шабыспенен?
Ерем деп сілем қатты, қамыс-денем.
Жолшыбай жоғалтыптын бар мүлкімді
ар, ұят, имандылық, намыс деген.*

Өмірдің желе-жортағы
*толтырып шаңмен қолқаны,
тілдегенменен ортаны,
адамның бәрі өлердей
жалғыз қалудан қорқады.*

Немесе:

Өмірдің жолдары *ма, тондары ма?
Тұрғандай түсеңгіріп тоң жаныма,*

Тәубе де, жер бетінде шын сезімнің болғанына! Өлең жолдарындағы «өмір – шабыс», «өмірдің желе-жортағы», «өмірдің жолдары» когнитивті өрістері «өмір – жол» когнитивті моделін құрап тұр. Бұл модель фреймдік *«бастау – бағыт –*

тосқауыл – межеге жету» құрылымы арқылы берілген.

«Өмір – күрес» когнитивті моделі:

Өмір дегенің – **айқас** әлі.

Жақсылыққа жамандық жай шашады.

Біреу аңғалдығынан жала тартып,

біреу өліп, кейбіреу дара шалқып,

біреулердің жанады қайта шамы. Мұндағы «айқас» сөзі – ұрыс, қақтығыс деген мағына береді. Бұл метафора өмірдің әділетсіздігіне, қиындықтарға толы екендігін көрсетеді.

Кейде өзімді

сездім жалғыз жарылғын жұмыртқадай.

Өнер – түпсіз, ол да бір құдық терең,

өмір – күрес, шаршаймын сынып денем.

Оң, солымда шың құздар. Берілген өлеңдерде «шаршаймын сынып денем» тіркесін қолданып, «өмір – күрес» моделін аша түскен. Сондай-ақ бұл когнитивті модельдің фреймдік құрылымы *«адам – қарсылас – күрес – шыдам – жеңіс/ жеңіліс»* арқылы сипатталады.

«Өмір – сынақ» когнитивті моделі:

Өмір – жасыл бақ емес, **арналы құз**,

таба алмайтын сәттер бар қарманып із.

Бұл тірлікте түк емес кейде біздің

ұғыса алмай, керісіп қалғанымыз.

Арамға емес, бұл өмір – адалға сын.

Адамдарға осы мен таң каламын:

бір-бірінің аңдумен әр қадамын,

бірін-бірі атқылап зұлымдықпен. Өлеңдеріндегі «өмір – адалға сын», «өмір – арналы құз» когнитивті өрістері «өмір – сынақ» моделін құрап тұр. Өмірдің сынақ екенін тура мағынасында емес, троп түрлерін қолдана отырып:

Өмірдің өзі – мұз айдын,

тайғанап кетпе, – деген ең.

Сырғанап жүріп мұңайдым,

еске алдым сені неге мен?, – деп жеткізген. Берілген тармақтағы «мұз айдын», «тайғанап кетпе» тіркестері арқылы ақын сынақ өмірден сүрінбеу керек екені туралы ой қозғаған.

Енді бір өлеңін ақын өзінің өмірі туралы:

*Білмейді құлап талай
жүргенімді өмірде сынаққа бай.
Білмейді олар жылаған сәттерімді
келсе еді деп арманым жырақтамай.*

*Өмір ылғи жұпарлы жеміс гүл ме,
Ой-жырасы болады тегістің де.
Адал, мөлдір қалпыңда қалу деген,
Оңай емес құбылған жер үстінде.*

Жұмақ емес бұл өмір.

Адамзатты

күтеді әлі көрмеген жаңа сындар, – дейді. Бұл тармақтар арқылы да ақын өмірді сынақ деп қабылдағанын көреміз. Бұл когнитивті модельде «сынаушы – адам – ситуация – нәтижесі (өтті/өтпеді)» фреймдік құрылымы құрылады.

Әр ақын-жазушының тілдік тұлғасында өмір концепті түрлі қырынан танылады. Біреуге мереке, қуанышқа толы өмір болса, біреуге өмір сынақ пен қаңғыға толы. Фариза ақынның өмір туралы өлеңдерінің басым көпшілігінде өмірді сынақ, қысқа, қайғы, бақыт таппау, қадірсіз, секілді тілдік бірліктер арқылы сипаттағанын байқауымызға болады:

*Еске алғанмен өлімді өңінде әркім,
тірілерге қадірсіз өмір, бәлкім.*

*Өмірдің өзі солай ғой
нұр шаша бермес жарқырап ылғи күн алдан.*

*Ұғынып өзің, сез мені –
өмірдің мынау тездері
қатыгездеу қып кетті ме
қатерлер көбін сезгелі.*

*Құшағын маған ашпаған
қиқа да жиқа өмірдің
несіне мәз боп мастанам?.*

*Сырлас едім үкімен,
Сіздің іздеп келгеніңіз...күтіп ем...
Күркілдеген өмірге енді түкірем.*

*Қол ұстасып,
меніменен ұзақ жол, жорыққа шық.
Қысқа өмірде күйзелмей, күйбеңдемей,
бір жүрейік қайда да толып-тасып.*

*Арасында адастым құрақ-нудың,
өмір-сеңмен алыстым, құлап-тұрдым.*

*Сүймей, күймей, зар қылмай,
өмір құру – бір қайғы:
сыйласудан
тағдырдай
шын махаббат тумайд.*

*Онсыз да **өмір құбылғыш**,
сезім де оңса,
онда сенің адамдық бар ма мәнің?!*

*Күлкі мен шаттық көңілде,
қайғы да тайыз өткелдей.
Қаңтардай ызғар өмір де
оларға бейне көктемдей.*

*Әділет, шындық таба алмай,
өмір бір дозақ аралдай,
теңсіздіктерден түңіліп,
тұншығып демін ала алмай.*

***Алапес** мынау **өмірдің**
ащы шындығын жырладым.*

*Ақтарылардай **қатал өмірдің**
қатыгездігінен қалған ыза-кек*

көкірегінді кернеп шыға алмай жатқан қыстығып.

*Дала да жатты мейірім көрмей сұрланып,
мазақшыл өмірге кектенуменен шыңдалып.*

*Бірақ өмір – шарт мінез.
Көтермейді күйректігін жігіттердің!*

Жесір мінезді өмірдің дүлей дауылдарына көміліп, құрып кетуге шақ қалған. Фариза Оңғарсынованың поэзиясындағы «Өмір» концепті теріс бағалау арқылы «қайғы», «қасірет», «тұншыққан сана», «қатігез тіршілік», «қадірсіз ғұмыр» ұғымдарымен ұштасып, **«өмір – қайғы мен қасірет»** когнитивтік моделін қалыптастырады. Ақын поэзиясындағы өмір – қайғы мен қасірет» когнитивтік моделі бірнеше семантикалық және эмоционалдық өрістер арқылы сипатталған:

Эмоциялық-бағалау өрісі: ақын өмірді мәнсіз, салқын, тіпті кейде қадірсіз құбылыс ретінде суреттейді (*«тірілерге қадірсіз өмір, бәлкім», «құшағын маған ашпаған қиқа да жиқа өмірдің», «онсыз да өмір құбылғыш»*);

Онтологиялық-тіршілік өрісі: ақын өлеңдерінде өмір кеңістік немесе уақыт шеңберінде берілген шектеулі мүмкіндік емес, керісінше, тұншықтыратын, адастыратын, түсініксіз орта ретінде елестейді (*«өмір бір дозақ аралдай», «қысқа өмірде күйзелмей, күйбеңдемей», ««құрақ-нудың арасында адастым»*);

Моральдық-әлеуметтік өріс: өмірдің әділетсіздігі, қоғамдағы теңсіздік пен адамдық қадірдің құнсыздануы да – ақын өмір бейнесіне салған маңызды бояулар (*«әділет, шындық таба алмай, өмір бір дозақ аралдай», «онда сенің адамдық бар ма мәнің?!»*).

Ақын өлеңдеріндегі «қадірсіз өмір», «қиқа-жиқа өмір», «ызғар өмір», «мазақшыл өмір», «жесір мінезді өмір», «алапес өмір», «құбылғыш өмір» секілді когнитивті өрістер ««өмір – қайғы мен қасірет» моделін сипаттайтын суреттер. Когнитивтік психологиядағы гештальт – тұлғаның танымында

тұтас бейне ретінде қалыптасқан ментальді құрылым. Фариза поэзиясында өмір «жаралы жүрек», «адасқан жан», «сынақ алаңы» гештальттарынан тұрады.

«Өмір» концепті арқылы жүниенің тілдік бірлігін, көркем бейнесін «дүние», «тағдыр» секілді философиялық аспектілер тұрғысынан талдауға болады. Ақын өлеңдеріндегі «өмір» концепті «тағдыр», «тіршілік», «дүние», «жалған» секілді микроконцептілері аша түседі. **«Тағдыр» микроконцепті** ақын өлеңдерінде төмендегідей өлең жолдары арқылы сипатталып, тағдырды бірде қатігез, бірде үнсіз сот, бірде адамдарды азапқа салушы күш ретінде қабылдайды:

***Қатал тағдыр** сілкілеп мың сынаған,
құлап-тұрып, сонда да тыншымаған.
Жұртқа деген ызадан булыққанда,
сені орынсыз азаптап ұрсып алам.*

*Қайтем. **Қатал тағдырға** жүгіндім мен,
аңғалдарды жылатқан, түңілдірген.
Әлі сені қимаймын кінәлауға,
өмір шығар сені де сүріндірген.*

*Дейсің зой маған:
өл, өртен, **тағдырға бағын?**
Ойменен өліп, салмақтап алдың ба бәрін?.*

*Несіне ендің **қиындау тағдырыма**
қайғы болып, жартылай бақыт болып...*

***Талқысы мол тағдырдың** бір басында,
ұлылықты үреймен алыстырған -
бас иеміз сонда да бұл жасырға
екеумізді табыстырған».*

*Мен сұстымын қарғаудан **сұм тағдырдың**
маған деген бақытқа сараңдығын.*

***Тағдыр кейде қатыгез** –*

сезем, ұғам.

*Бірақ адам қаталдау – себеді ылаң
нейтрондық бомбадай түршіктірер
«өзім үшін – өмірім» деген ұран.*

*...Мен тілеймін, аяулым, қатал тағдыр
сені менше ешқашан жылатпағай.*

Ақын поэзиясындағы «тағдыр» микроконцепті – жеке адам тағдырын, адам мен қоғамның арақатынасын, рух пен әлсіздіктің тартысын бейнелейтін қуатты семантикалық-идеялық өзек. «Тағдыр» – «өмір» концептінің ішкі мазмұнын ашушы микроконцепт. Өмірдің күрделілігі мен қайғысы – көп жағдайда тағдырдың тудырған салдары ретінде танылады. Мысалы: «қатал тағдыр...» – өмірдің жағымсыз жағын анықтаса, «тағдырға жүгіндім» – адамның тағдыр алдында дәрменсіз екенін білдіреді. «Тағдыр» – «өмір» концептінің философиялық-ментальды негізін құрайтын орталық микроконцептінде фреймдік құрылымы «қатігез сынақ иесі – адам – күрес – нәтиже» логикасында өрбиді. «Тағдыр» микроконцептін «қатал тағдыр», «тағдырға бағыну», «қатыгез тағдыр», «сұм тағдыр», «қиын тағдыр» когнитивті өрістер құрайды.

«Дүние» концепті – көркем санадағы макроконцепт ретіндегі «өмір» концептінің ішкі құрылымындағы микроконцепт. Қазақ дүниетанымында «дүние» ұғымы – кең мағынаға ие концепт: ол материалдық әлем, адамның өмір сүру ортасы, жалғандық пен өткіншіліктің кеңістігі. Фариза поэзиясында «дүние» ұғымы адам өмірінің тіршілік кеңістігі, материалдық болмыс, қоғам мен моральдық қатынастар жүйесі ретінде сипатталады. Бірақ ол кеңістік – жылы, құтты емес, керісінше суық, бөтен, әділетсіз, жат бейнеде көрінеді:

*Жыр жазбасам жабығам,
онысыз маған дүние жел өтіндей,
жұрт ұқпайды – жүрем мен неге күлмей.*

*Бүріскен кәрі дүниені
жаныңның алау*

отымен жылытып жүресің қаһарлы ақпанда.

*Дарқан дүние, қызығыңды маған қимадың,
несіне бердің сорыма біткен хор қызының мынау
дидарын?.*

*Дүние быт-шыт. Жүрегім дал-дұл келем мен.
Сен болсаң, жаным, отырсың жат бір құшақта.
Қөзіммен көрдім.
Әйтпесе, жұртқа сенер ме ем.*

*Елімнің азат өмірін ойлап дертті едім,
әділетсіз мынау дүниеге
сол үшін ғана кекті едім.*

*Өзім сонда тұтас бір ғасырдаймын,
Жүргендеймін жарқылдап қасында Айдың.
Мынау бей-жай дүниені сілкіндіріп,
Бір таң қылмай мен, сірә, басылмаймын!.*

*Өзегімді өртеп өршеленгендей даламда от,
мен үшін мынау дүниенің бәрі қараң боп.*

Мұндағы дүниенің семантикалық бейнесі – қауіпті, қатігез, қанағатсыз, әділетсіз, сырттан төнген қауіп көзі. «Дүние» микроконцептін өлеңдердегі «әділетсіз дүние», «қараң дүние», «кәрі дүние», «быт-шыт дүние» секілді тілдік бірліктер құрайды. «Дүние» микроконцепті Фариза Оңғарсынованың поэзиясында семантикалық тұрғыдан моральдық, онтологиялық, эмоциялық-бағалауыш мәнге ие болса, концептуалдық тұрғыдан «өмір» концептінің ішкі құрылымындағы теріс бағаланатын кеңістік бейнесі.

«Өмір» концептін «өлім» концептімен қатар қойғанда ғана толық мазмұнын тануға болады. Өлім – адамзат тарихы мен мәдениетінен тыс қалмайтын, оның барлық қырлары мен тереңдігі арқылы зерттелген, философиялық және әлеуметтік маңызға ие ұғым. Фариза Оңғарсынова өлеңдерінде де өлім – терең символдық мағынаға ие, адам өміріндегі мәңгілік

шындық ретінде суреттеледі:

*Дүние жапыл, өткініші тағдырың-ай,
Кім шығарған жалғанда заңды бұлай?
Болды-толды, **өмірден өтті кетті**,
Жер бетінде жүрсе етті жан құрымай.*

***Өлім** деген немене,
Көргендерің бар ма оны?
Ғұмырыңда келе ме
Бір-ақ рет бар-жоғы.*

*Басқа ма екен шынында
Өлімі де әр жердің?
Мен дегеннің ғұмырда
Бірнеше **рет жан бердім**.
Кеткен сайын бір досым,
Қалам ылғи **жерленіп**.*

*Ойласаң, **өлім** – сұмдық тым,
Білесің, бір күн келерін.
Өзіңде осы шындықтың
Әділдік жатыр дер едім.
Өртеніп Жер де жалынға,
Күйділер кейде жеке дау.
Қара күштердің барында,
Ажал да қажет екен-ау!»*

*Қарамайды, келбетке, шырайға да,
Жер, әлемді түсіріп бір айнаға.
Ажал мерген келеді кірпік қақпай,
Жас-кәріге, құс алар құмайға да.*

*Не істесем екен **өлімге**,
Қоятын емес бұл залым.
Нұр шашар туған көгімде,
Жалмады бәрін тұлғаның.
Өмірліге **өлім** – хақ,*

Тек артыңда

Жақсы көрген адамдар қалса, мұрат!. «Өлім» концептінің «жан беру», «өмірден өту», «тірі жанды жалмау», «жерлену», «өткінші тағдыр» секілді тілдік бірліктер құрайды.

№	Логикалық моделі	Тілдік моделі
1	Өлім – хақ	<i>Өмірліге өлім – хақ, Тек артыңда Жақсы көрген адамдар қалса, мұрат!</i>
2	Өлім – жақыныңнан айырылу	<i>Нұр шашар туған көгімде, Жалмады бәрін тұлғаның. Кеткен сайын бір досым, Қалам ылғи жерленіп.</i>
3	Өлім – сұмдық, залым	<i>Ойласаң, өлім – сұмдық тым, Білесің, бір күн келерін. Не істесем екен өлімге, Қоятын емес бұл залым.</i>
Ескертпе: Кесте Ф. Оңғарсынованың өлеңдері негізінде құрылды.		

1-кесте. «Өлім» концептінің когнитивті модельдері

Өмір мен өлім концептілерін салыстыра зерттеу адамның өміріндегі қайшылықтар мен диалектикалық байланысты түсінуге мүмкіндік береді. Өмір мен өлім – бұл адам болмысының екі негізі, олар бір-бірімен тығыз байланысты. Фариза Оңғарсынова өлеңдерінде өлім концепті тек биологиялық процесс ретінде емес, философиялық, әлеуметтік және психологиялық тұрғыдан қарастырылады. Өлім арқылы өмірдің мәні мен маңызды сәттері көрінеді, ал өмір өлімді қабылдаудан кейін ғана толыққанды бағаланады.

Фариза Оңғарсынова шығармашылығындағы «өмір» және «өлім» концептілері бір-бірімен тығыз байланысты және олардың өзара байланысты болуы ақынның философиялық

әлемін айқындайды. Өмір мен өлім – бұл екі ұғым адам болмысын түсінуге арналған негізгі кілттер ретінде қарастырылады. Өмір мен өлімді қатар қарастыру ақынның дүниеге деген көзқарасын тереңдетеді, өйткені ол өлім арқылы өмірдің мәнін, оның өткіншілігі мен маңыздылығын түсінуге шақырады. Фариза өлеңдерінде өлім – адам өмірінің соңғы сатысы, бірақ оның шекарасы емес, өмірдің толық мағынасының ашылуына жол ашатын құрал ретінде көрсетіледі.

Өмір концептін «жол», «күрес», «сынақ» сияқты метафоралар арқылы сипаттау арқылы оның ауыртпалығын, қайғысы мен қуанышының арасындағы тепе-теңдікті ашады. Ақын өлеңдеріндегі «өмір – жол» концепті адам өмірінің әр сәтін үлкен сапар мен мақсатқа жету жолы ретінде көрсетеді. Бұл жолда адамдар әртүрлі тосқауылдарға кездеседі, бірақ олар өмірдің мәні мен шынайы сұрақтарын түсіну үшін күреседі. Өмір мен өлімнің арасындағы байланысты түсіну адамға ішкі дүниесін бағалауға, оның мәнін табуға мүмкіндік береді.

«Өмір – күрес» және «өмір – сынақ» концептілері ақынның өз өмірі мен қоғамдағы әділетсіздікті қабылдағанын көрсетеді. Өмірдің қиындықтары мен ауыртпалықтары ақынның шығармашылығында ерекше орын алады. Өмірдің сынақтары мен кедергілері адам болмысының толыққанды қалыптасуына әсер етеді. Әсіресе «тағдыр» және «дүние» микроконцептері арқылы ақын өз шығармаларында өмірдің өткіншілігін, әділетсіздігін және әлемнің суық, қатыгез болмысын ашады.

Осылайша, «өмір» және «өлім» концептілері Фариза Оңғарсынованың шығармашылығында бір-бірімен тығыз байланысты, олар өмірдің мәнін ашу үшін бір-бірін толықтырып отырады. Ақын өлеңдерінде бұл концептілерді қарастыра отырып, адам өмірінің күрделілігін, оның әртүрлі қырларын көрсетеді. Өмір мен өлімді түсіну арқылы ақын адамның өзін, өзінің болмысын, қоғаммен қарым-қатынасын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Өмір мен өлім арасындағы өзара байланыс пен қайшылықтар ақынның рухани әлеміндегі ізденістер мен экзистенциалдық сұрақтарды шешуге талпынысын көрсетеді.

«Өмір» концептінің репрезенттелуі

«Өмір – айдын»:

*Өмір – айдын,
Сәттері кем ақтымық,
Қарсы ағыстар қақтығып,
Арғымақ жал ақ толқындар алысып,
Бірін-бірі тұңғыыққа лақтырып,
Жартастарды құшақтайды аптығып.*

Өмірді ақын айдынмен, теңізбен және толқындармен салыстыра отырып, оның тұрақсыз, өзгермелі табиғатын сипаттайды. Айдын мен теңіз метафоралары өмірдің шексіз кеңістігін, оның ауыспалы, ағынды сипатын көрсетеді.

«Өмір – шырқау»:

*Өмір – шырқау,
Найза шыңдар өр кеуде,
Ғұмыры өтер желкемде,
Жалаң төсін ашып тастап найзағайлы семсерге,
Жалғыз қорғап жалғыз, асқақ тірлігін,
Қалар бүгін, ертең де. «Найзағайлы семсер»*

метафорасы өмірдің күрескерлік сипатын білдіреді. Осы арқылы ақын адамның өз тағдыры мен жолында тек күресіп, қиындықтарға қарсы тұрып қана тіршілік етуге тиіс екенін айтады.

«Өмір – ырғақ, әуен»:

*Өмір – ырғақ,
Нәзік әуен, асқақ үн,
Айдын, дала, аспан – үн!*

Ғұмыры жоқ ырғақтардан басқаның!. Өмір концепті ақынның «ырғақ» және «әуен» метафоралары арқылы да көрініс табады. Өмірдің әуеніне, ырғаққа еру – адамзаттың тіршілігі мен оның дамуының мәні мен мағынасына ерік беру. Ақын өмірді музыкалық аспапқа ұқсатып, оның ритмін мен табиғи ырғақтарын қабылдау керектігін айтады.

Ақын өлеңіндегі «өмір» концептін ашып, мағыналық өрісін толықтыратын тілдік бірліктер: «өмір – бәйге», «өмір сүріндіру», «қамалдар мен шарттардан тұратын өмір», «өмір – биік әрі терең», «жұмақ өмір», «шәкіртсіз өмір»,

«ызғар өмір», «тынымсыз өмір», «өмір тозақ аралдай», «өмір – дауыл», «жетімдік тағдыр», «әйелдік тағдыр», «талқысы мол тағдыр», «аққу тағдыр», «тып-тымық дүние».

Ақын Ф. Оңғарсынованың өлеңдері негізінде оның тілдік тұлғасын анықтау өте маңызды. Ф. Оңғарсынова туралы зерттелген барлық ғылыми еңбек пен мақалада ақын поэзиясы әдеби тұрғыда талданып, оның азаматтық үні мен өлеңдеріндегі басты сарын анықталды. Ұлттық дүниетаным, халықтың негізгі тіршілігі ақын-жазушыларымыздың шығармашылығынан айқын көрінеді. Ф. Оңғарсынованың тілдік тұлғасын зерттеп, концептілерді анықтау – қазақ тіл білімінің антропоэзектік парадигмада зерттелуіне үлес қосумен қатар, ақын болмысы мен авторлық менді жаңа қырынан тануға септігін тигізеді.

Қорытынды

Жүргізілген зерттеу нәтижелері Фариза Оңғарсынова поэзиясындағы «өмір» концептісінің күрделі, көпқабатты когнитивтік құрылым екенін айқындады. Ақын шығармаларында өмір құбылысы жалаң биологиялық тіршілік ретінде емес, рухани-экзистенциалдық, философиялық және әлеуметтік мәнге ие ментальді феномен ретінде концептуалданатыны анықталды. «Өмір» концептісі ақынның тілдік тұлғасының когнитивтік деңгейінде орныққан негізгі семантикалық өзек ретінде көрініс табады.

Зерттеу барысында қолданылған когнитивтік лингвистикалық талдау «өмір» концептісінің ментальді мазмұнын, оның ішкі құрылымдық жүйесін және концептуалдық өрістерін жүйелеуге мүмкіндік берді. Ақын поэзиясында өмір «жол», «күрес», «сынақ», «айдын», «ырғақ» секілді метафоралық модельдер арқылы репрезенттеліп, өмірдің қозғалысқа, тұрақсыздыққа және үздіксіз ізденіске құрылған сипаты ашылды. Бұл модельдер өмірді динамикалық, үнемі өзгеріп отыратын құбылыс ретінде тануға негізделген концептуалдық жүйені құрайды.

Тілдік тұлға теориясы тұрғысынан қарастырғанда, Фариза Оңғарсынованың өмір туралы поэтикалық бейнелері оның дүниетанымын, рухани күйзелісін, қоғамға деген

сыни көзқарасын және адам болмысының мәніне қатысты толғанысын айқын көрсетеді. Ақын поэзиясында өмір көбіне қайшылыққа толы, әділетсіз, адамды сынаққа салатын құбылыс ретінде бағаланады. Бұл бағалауыштық сипат «өмір – қайғы мен қасірет» когнитивтік моделінің қалыптасуына негіз болады.

Фреймдік талдау өмір концептісінің сценарийлік табиғатын ашуға мүмкіндік берді. «Бастау – бағыт – тосқауыл – нәтиже», «адам – күрес – шыдам – жеңіс/жеңіліс» тәрізді фреймдік құрылымдар арқылы өмір адам үшін үздіксіз сынақ пен рухани күрес алаңы ретінде концептуалданады. Бұл фреймдер ақын поэзиясындағы өмір тәжірибесінің динамикасын және экзистенциалдық сипатын айқындайды.

Гештальт талдау нәтижелері өмір бейнесінің ақын санасында тұтас ментальді құрылым ретінде қалыптасқанын дәлелдеді. Өмір гештальты «жаралы жүрек», «адасқан жан», «сынақ алаңы» секілді бейнелер арқылы жинақталып, ақынның ішкі жан дүниесінің күйзелісі мен рухани ізденісін біртұтас концептуалдық бейне ретінде көрсетеді.

Қорыта келгенде, зерттеу нәтижелері Фариза Оңғарсынова поэзиясындағы «өмір» концептісінің ұлттық дүниетаныммен, жеке авторлық санамен және көркем когнициямен тығыз байланыста қалыптасқанын көрсетті. Қолданылған кешенді әдіс-тәсілдер жүйесі өмір концептісін көпқырлы, терең әрі ғылыми тұрғыдан дәйекті интерпретациялауға мүмкіндік беріп, қазақ поэзиясындағы концептуалдық зерттеулердің теориялық-әдіснамалық аясын кеңейтуге үлес қосты.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. – М.: Издательство ЛКИ, 1987. – 245 б.
2. Красильников Е.В. Реформатский, А.А. Языковая личность в контексте социокультурных и когнитивных процессов. – М.: 1995. – 320 б.
3. Реформатский А.А. Языковая личность и её когнитивная модель. – М.: Издательство Академии наук, 2002. – 450 б.

4. Терекова Ф. Языковая личность К.К. Жубанова (социолингвистическое освещение): автореф. дис.филолог. н.:10.02.19-теория языка. – Алматы, 2004. – 20 б.
5. Қожахметова Ф.Б. Тұрмағамбет Ізтілеуов тілдік тұлғасының дискурстық сипаты: Фил. ғыл. канд. дис. автореф. – Алматы, 2004. – 120 б.
6. Сәткенова Ж. Б. Кейіпкер тілінің когнитивтік аспектісі (Б. Соқпақбаев шығармалары бойынша) : Фил.ғыл.канд. дис. автореф. – Алматы: Қазақ университеті, 2015. – 126 б.
7. Ермекова Ж.Б. Мағжан Жұмабаевтың тілдік тұлғасы: филол. ғыл. канд. дис. автореф. – Астана, 2010. – 140 б.
8. Белинский В.Г. Таңдамалы шығармалары. 2-кітап/ В.Г.Белинский. –Алматы, 1950. – 324 б.
9. Оңғарсынова Ф. Дауа. Өлеңдер. – Алматы: Атамұра, 2002. – 288 б.
10. Оңғарсынова Ф. Үш томдық шығармалар жинағы. Өлеңдер, дастандар. I том. – Астана: Елорда, 2004. – 288 б.
11. Оңғарсынова Ф. Үш томдық шығармалар жинағы. Өлеңдер, дастандар. II том. – Астана: Елорда, 2004. – 288 б.
12. Оңғарсынова Ф. Үш томдық шығармалар жинағы. Өлеңдер, дастандар. III том. – Астана: Елорда, 2004. – 256 б.
13. Оңғарсынова Ф. Шашы ағарған қыз : мақала, эссе, повестер. – Алматы: Жазушы, 1990. - 336 б.